

Shokir KUVANDIKOV,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilikov taqrizi asosida

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY MILLIY-MA'NAVY QARASHLARINING IJTIMOY-FALSAFIY MANBALARI

Annotasiya

Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy milliy-ma'naviy qarashlarining ijtimoiy-falsafiy manbalari tahlil qilingan. Shuningdek jadidchilikning milliy rivojlanishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy qarashlarining yangi ma'naviy makonni yaratish masalasining ahamiyati yoritilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, ma'rifatparvarlik, jadidchilik harakati, yangi usul, ma'naviy uyg'oqlik.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИСТОЧНИКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ВОЗЗРЕНИЙ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ

Аннотация

В статье анализируются социально-философские истоки национально-духовных взглядов Махмудходжи Бехбуди. Также подчеркнута значимость социально-философских взглядов джадидизма, имеющих решающее значение в национальном развитии, и вопрос создания нового духовного пространства.

Ключевые слова: Джадидизм, просветительство, джадидистское движение, новый метод, духовное пробуждение.

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL SOURCES OF THE NATIONAL AND SPIRITUAL VIEWS OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI

Annotation

The article analyzes the socio-philosophical sources of Mahmudhoja Behbudi's national-spiritual views. Also, the importance of social-philosophical views of Jadidism, which is of decisive importance in national development, and the issue of creating a new spiritual space, has been highlighted.

Key words: Jadidism, enlightenment, Jadidism movement, new method, spiritual awakening.

XXI asr o'zbek xalqlarining hayotida mohiyati va mazmuni jihatidan jamiyat tamaddunining yangi bosqichiga ko'tarilish davri bo'ladi. Bu davr ajdodlaridan avlodlariga o'tib kelayotgan ma'naviy qadriyatlarining tiklanishi natijasida mazmuni yanada kengayib shaklan o'zgarishiga olib keladi. Bunday mazmun va shakl har bir kishining o'zini o'zi, shuningdek o'zligini chuqurroq bilishiga asoslangan holda o'zgarib, teran ahamiyat kasb eta boshlaydi. Teranlik esa tarixiy zaruriyat echimlarini topishda ajdodlar tomonidan qoldirilgan tarixiy ma'naviy merosning salohiyati tufayli o'zgacha ahamiyat kasb etadi. Shu bois mazkur bobda Mahmudxo'ja Behbudiyning milliy-ma'naviy qarashlarining ijtimoiy falsafiy asoslari, uning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, qoldirgan ma'naviy merosning tasnifi ilmiy bilishning tarixiylik va mantiqiylik usullari orqali tadqiq qilingan.

Mahmudxo'ja Behbudiy ijtimoiy-falsafiy qarashlarining ildizi moziyga borib taqaladi, umuminsoniy, islomiy va milliy qadriyatlarining so'nmas chashmasidan suv ichadi. Faqat ma'rifatparvarlik masalasining o'zini olib qaraganimiida ham bunga to'la-to'kis ishonch hosil qilamiz. Zero, adabiyotshunos Sh.Rizayev yozganidek, «Ma'rifat orqali insonning har jihatdan komil bo'lib etishishi ta'minlash masalasi «Avssto», Urxun-Enasoy bitiklaridan «Qutadg'u bilig», «Qibbatul - xaqoyiq» va Yassaviy «Hikmatlar»igacha uzoq takomil yo'lini bosib o'tdi. Bunda, ta'bir joiz bo'lsa, milliy-ma'naviy qarashlarida mujassam bo'lgan ma'rifatparvarlik g'oyasi sof ma'naviy-ruhiy jarayon sifatida islom dini aqidalari bilan birlashib, insonni nafs qo'lligidan chiqarib, ma'naviy-ruhiy yuksaklikka undadi. Bu g'oya o'sa borib, O'rta asr Renesansining yuksak insonparvarlik aqidalari tarkibiga singib ketdi. U diniy, falsafiy va badiiy jihatdan idrok etilib, rivoj topdi...» [1].

Ammo, tadqiqotchilarning to'g'ri tasdiqlashlaricha, Sharq va Rossiya tasarrufidagi musulmon o'lkalarda, xususan Turkistonda «Ma'rifatparvarlik g'oyasining miqyosli amaliy tus olish jarayoni to XIX asr ikkinchi yarimlariga qadar bo'y ko'rsatmadi. XVI asrdan to XIX asrning ikkinchi yarmigacha kechgan tarixiy davr ijtimoiy-siyosiy voqealardagi notekislik, ichki nizolar avj olgan davr ediki, bunday sharoitda g'oyaning yanada taraqqiy topib, muayyan amaliylik kasb etishi tarixan mumkin emasdi. Qolaversa, shu davr uchun ham ma'rifatparvarlik g'oyasining etuk nazariy ifodasi Navoiy qarashlari misolida tugal bir namuna bo'lib saklanib qolayotgan edi. Voqelikning ijtimoiy-siyosiy tartibotlarida, mafkuraviy qarashlarda katta o'zgarish ro'y bermagan edi».[2].

M.Behbudiy vujudga kelgan bunday tarixiy vaziyat tufayli musulmonlarning so'nggi besh yuz yil davomida ilm-fan rivojiga aytarliq hissa qo'sha olmaganidan qattiq afsuslangan va yozgan edi: «To'rt-besh sana ilgari'acha musulmon olamida mukammal dorilfununlar, hikmatxon va rasadxonalar bor edi va barcha islom olamida ilmi hikmat o'qimoq rasm edi. Hatto er yuzindagi bugungi faranglarning ajdodi musulmon dorilfununiga(da) ilmi hikmat o'qirdi. Qachondagi musulmonlar dorilfunundan va ilmi hikmatdan sovidilar, kundan-kun tanazzul va keyin ketmoqqa yuz qilub, bu kungi holati parishonga etishdilar». [3].

«Musulmonlar orasida, - deb yozadi H.Vamberi, - G'arb madaniyatiga intilish borasida boshqalarga qaraganda ancha ilgari lab ketgan, ovropocha bilimlar va ovropocha fikrlash tarzini hammadan yaxshiroq o'zlashtirib olgan, o'z vatandosh va dindoshlari o'rtasida yangicha qarashlarning yoyilishiga katta yordam bergan uchta xalq, ayniqsa, ajralib turadi. Bu jihatdan biz ma'naviy uyg'onishi o'n to'qizinchi asrning elliginchi yillarida boshlangan usmonli turklarni sira ikkilanmay birinchi galda tilga olmog'imiz kerak. Tilni soddalashtirish bobida ular erishgan yutuklar va adabiyot sohasida ular amalga oshirgan o'zgarishlar, usmonlilarning o'timshida yaratgan adabiyot namunalarini bilan tanishish har qanday odamni lol qoldirmay qo'ymaydi... Nafaqat kollejlarda, balki rushdiya va ibodiy maktablarida ham o'qitiladigan darslar qatoriga tarix, jug'rofiya, fizika va kimyo kabi fanlar kiritilgan, fransuz, nemis va ingliz tillarini bilish esa ta'limning zarur sharti hisoblanadi».[4].

H. Vamberi usmonli turklardan keyin ma'rifatga intilish borasida Ost-Hindiston musulmonlari faoliyatining e'tiborni tortishini ta'kidlarkan, dongdor va zamonaviy ta'lim ko'rgan odamlar XIX asrning ikkinchi yarmida loqaydlik bilan hech narsaga erishib bo'lmagligini, umrini o'tab bo'lgan madaniyatning shon-shuhrati bilan maqtanavermasdan, G'arb g'oyalari dunyosiga yaqinroq bormoqdari zarur ekanligini anglab etganligini alohida ajratib ko'rsatadi. «Ularning soni muttasil ortib bormokda, - deydi muallif, - chunki ingliz-hindi hukumati ularni o'rta maktablarda va dorilfununlarda qo'llab-quvvatlamoqda. Ularning o'zlari ham Aligarxda musulmon universitetiga asos soldi. Unda Qur'on tafsirlari va shariat qonunlari bilan birga zamonaviy ilmlar ham o'qitiladi». Islom dunyosida o'z vatandoshlari va dindoshlari orasida ma'rifat tarqatishga g'ayrat-shijoat bilan kirishgan uchinchi guruhi H. Vamberi islomga e'tiqod qo'ygan rus fuqarolari, ya'ni Volgabo'yi tatarlari, boshqirdlar, qirg'izlar, sartlar (?), Kavkaz tatarlari va Qrim tatarlaridan iborat deb ta'riflaydi. «Bu shunday guruhki, uning madaniyatga intilishi va rag'bat bildirishi unchamuncha odamning xayoliga kelmagan edi. Lekin sira kutilmaganda islohotlar va ularni amalga oshirish bobida shunday zo'r shijoat, g'ayrat va uddaburonlik ko'rsatildiki, bunaqasini ularning allaqachonlar taraqqiyot yo'liga qadam qo'ygan qabiladoshlari va dindoshlari ham namoyon etmagan edi»[4].

Pirovardida bunday dadil harakatlar Turkiston taraqqiyparvarlarini Evropadagi ilg'or ziyolilari bilan yaqinlashtirdi. D.Alimova yozganidek, «Jadidlar ularning siyosiy-ma'rifiy qarashlari bilan tanishib, Turkistonning G'arbiy Ovrupo bilan bo'lgan tarixiy aloqalari to'g'risida xulosa chiqardi, o'sha zamondagi muammolarni hal etishda mutaraqqiy davlatlar tajribasidan foydalanish imkoniga ega bo'ldi. Shu bilan birga, ular Sharqning Ovrupo yuksalishidagi o'rnini ham ochib berdi. Masalan, jadidlarning Afлотun va Arastu merosi aynan islom madaniyati tufayli saklab qolgan, degan xulosasini G'arb olimlari tan oldi. Jadidlar o'zlari bu faylasuflarning muxlisi bo'libgina qolmay, ular asos solgan ta'limotlarning targ'ibotchilari ham edi. Darhaqiqat, Mahmudxo'ja Behbudiy Ogyust Kontga, Abdurauf Fitrat Sh. Senobosk, Abdulla Avloniy esa Afлотun, Suqrot va Arastu asarlariga nihoyatda qiziqqan, ularning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlariga juda katta e'tibor bergan»[4].

XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar «holati parishon»da yashagan mu- sulmonlar hayoti bu vaqt o'zgacha shart-sharoitlarda kechardi. Markaziy Osiyo va Qozog'iston halqlari hayotida Rossiya hukmronligining o'rnatilishi, ijtimoiy-siyosiy voqeilikdagi o'zgarishlar natijasida yangicha munosabatlar vujudga kelganligi sababli ma'rifatparvarlik g'oyasi ham muayyan o'zgarishlarga jalb etildi, shu davr talablariga muvofiq keluvchi falsafiy- nazariy qarashlar tizimini yaratish taqozo qilindi. Bunday ijtimoiy- siyosiy, madaniy-estetik qarashlarni shakllantirishda tatarlardan Abdulla To'qay (1886-1913), Qayum Nosiriy (1824-1902), ozarbayjonlardan Mirza Fatali Oxundov (1812-1878), Mirza Aliakbar Toirzoda (1862-1911), qozoklardan Abay Qo'nanboev (1845-1904), Cho'qon Valixonov (1835-1886), Ibray Oltinsarin (1841-1889), tojiklardan Ahmad Donish (1827-1897), qoraqalpoklardan Berdaq (1827-1900) kabi taraqqiyparvar zotlar beqiyos kuch- g'ayrat sarfladilar. «Ularning ko'pchiligi adabiy hayotda ham qalam tebratib, progressiv-demokratik adabiyotning rivojlanishiga munosib hissa qo'sh- dilar. Progressiv-demokratik adabiyotning mohiyatini va g'oyaviy asosini xalqchilik, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalari tashkil qiladi».[4,115]. Xo'sh, ulardan biroz keyin tarix sahnasiga chiqqan jadidlar, chunonchi Mahmudxo'ja Behbudiy ma'rifatparvarligi va ma'rifatchiligining mazmun-mohiyati, g'oyaviy asoslari nimalardan iborat edi? Mantiqan olib qaraganda Mahmudxo'ja Behbudiy ma'rifatchiligining falsafiy-nazariy zaminlari an'anaviy islom, shariat, tasavvufdan tortib zamonaviy Evropa pozitivist falsafa usullariga ham asoslanishdan iborat edi. [5].

Demak, M.Behbudiy milliy-ma'naviy qarashlari va ma'rifatchiligining mohiyatan o'zgarishi, avvalo, rus siyosiy, madaniy tartibotlarining mohiyatini to'la anglab etib, ma'rifatparvarlik g'oyasining Turkiyaga, tatar va ozarbayjon fikriy dunyosiga, ular orqali esa G'arbiy Ovrupo ma'rifatchiligiga erishish, undan ibrat olishga intilish bilan belgilanadi. Bunda eng muhimi, M.Behbudiy ma'rifatchilikning mohiyat zaminiga milliy ozodlik g'oyasi ham qo'shildi. Professor D. Alimovanning fikricha: «... jadidchilik harakati Turkistondagi yangi ma'naviy-ijtimoiy yuksalishning timsoliga aylandi. Bu jarayonni Ovrupadagi XVIII asr ma'rifatchiligi bilan qiyoslash mumkin. O'sha davrda Monteste, Russo, Didro, Volter singari daholar etishib chiqqan, ularning g'oyalari buyuk fransuz inqilo bini hozirlagan» [6].

Shunday qilib, M.Behbudiyning falsafiy-nazariy qarashlarida ikkita muhim xususiyat ko'zga tashlanadi: birichisi, mustahkam tarixiy-irsiy ildiz; ikkinchisi, Sharq va G'arb ma'rifatchilari, faylasuflarining nazariy merosini egallashga intilish. Bundan ko'zlangan maqsad mamlakatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish uchun G'arb va Sharq madaniyatlarini uyg'unlashtirish orqali "yangi ma'naviy-ma'rifiy makonni" shakllantirish, shu asosda xalqni ma'rifatli qilishdan iborat bo'lgan. Shunday qilib, M.Behbudiy etakchilik qilgan «Jadidizm - bu ma'rifatparvarlik harakati bo'lib, u o'zining qator xususiyatlari bilan rus va fransuz ma'rifatparvarlik harakatini eslatadi. Garchand jadidizm, masalan, fransuz ma'rifatparvarligidan bir necha asr keyin yuz bergan hodisa bo'lsa-da, u o'z mohiyati bilan inqilobga qadar bo'lgan O'zbekistonning madaniy va ma'rifiy hayotida, fransuz ma'rifatparvarligi singari, ijobiy rol o'ynadi». [7].

«Jahon tarixi tajribasidan yana shu narsa ma'lumki, - deb yozadi Sh.Rizayev, - ma'rifatchilikning eng birlamchi asosi feodal qolokdik va diniy mutaassiblikni inkor etib, jamiyatda erkin, adolatli, madaniy mu- nosabatlarni shakllantirishdan iboratdir. Bu yo'ldagi eng asosiy vazifa - jamiyat a'zolari ongini qayta qurish, tushuncha va tasavvurlarini o'zgartirish. Buni amalga oshirishning asosiy sharti esa ilm-fan, turli dunyoviy bilimlar tarqatishdir». «Ammo shuni ham nazarda tutish lozimki, - deydi rus olimi R.G.Eymontova, - ma'rifatchilar tushunchasida ma'rifat - bilimlarni tarqatishdangina iborat emas, ayni chog'da «bid'at»larni bar-taraf etish, «sog'lom tushunchalar»ni, ya'ni mohiyatni ifodalovchi g'oyalarni targ'ib qilish hamdir». [8].

Turkiston jaddidari va ular yo'l boshchisi Mahmudxo'ja Behbudiyning milliy-ma'naviy qarashlari zaminiga qurilgan ma'rifatchiligi bu talablarning barchasiga javob berishga kodir edi. Chunki, yuqorida aytilganidek, jadidlarning ma'rifatparvarlik g'oyasi insoniyatning ko'p asrlik tarixiy tajribasiga tayangan va, ayni paytda. XIX asr ikkinchi yarmi hamda XX asr boshidagi ijtimoiy-madaniy muhitning yangi ehtiyojlarini o'zida mujassam etgandi. SHU jihatdan G. Mahmudova «Behbudiyning inson a'moli (ideali) va maqsadi haqidagi qarashlarida uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy-estetik prinsiplari o'z aksini topdi, ma'rifatparvarlik g'oyalari, milliy ong va milliy hayotni yangilash (ta'kid bizniki) muammolari haqidagi tushunchalari ifodalandi»[9] deganida haqdir.

Jadidchilikni faqat ma'rifatchilikdan iborat fenomen, ma'rifatchilikning o'zini tor lug'aviy ma'nosida tushunishni to'g'ri emas. SHuningdek, jadidchilik harakati va ma'rifatparvarlikni sun'iy ravishda bir-biridan ajratib, umuman harakatni «reaksion», ma'rifatparvarlikni esa «progressiv» deguvchilarga ham qo'shila olmaymiz. Zotan, zukko olimlardan X.Mirzazoda haqqoniy uqtirganidek, «jadidchilik» ijtimoiy-falsafiy va adabiy-madaniy jarayonning tarixiy nomi bo'lib, ma'rifatparvarlik uning mohiyati va mazmunidan iboratdir».[10]. Insoniyatning bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga, bir tarixiy davrdan ikkinchi bir tarixiy davrga o'tishi

ma'rifatparvarlikdan boshlanadi. Zamonning eng etuk, ongli, oq-qorani tanigan, fidoyi, elim deb, yurtim deb yashovchi, uzoqni ko'zlovchi ma'naviyatli siymolari ma'rifatparvarlik bilan shug'ullanadilar. Ma'rifatparvarlar odatda davr uchun, jamiyatning buguni va kelajagi uchun o'ta muhim bo'lgan g'oyalarni ko'tarib chiqadilar va shu g'oyalarni amalga oshirish uchun izchil kurash olib boradilar.

M. Behbudiy vujudga kelgan tarixiy vaziyat tufayli XX asrning ana shunday vazifasini o'z zimmasiga oldi. Aksariy tadqiqotchilar bu insonni Turkistondagi ma'naviy- ma'rifiy, ta'lim-tarbiyaviy ishlarni rivojlantirishda ham nazariy, ham amaliy tomondan jonbozlik ko'rsatdi, deb uqtiradilar. Chunonchi, taniqdi sharqshunos L.Azizzodaga murojaat qiladigan bo'lsak, bu haqda quyidagilarni o'qishimiz mumkin: «Turkistonning uyg'onish davrini uch qismga - maorif, matbuot va jamiyatga bo'lib tekshira boshlasak, bu harakatlarning boshida Behbudiy turganini ko'ramiz». Yoki tadqiqotchi A.Aminov tili bilan aytganda, M.Behbudiyning o'lkamiz tarixidagi eng katta xizmati jadidchilik harakatining dasturiy ahamiyatga molik nazariy va amaliy yo'nalishini asoslash hamda uni amalga oshirish uchun boshchilik qilishdan iborat bo'ldi». Lekin ilmiy adabiyotimizda haligacha o'sha nazariy jabha nimaligi xususida etarli ma'lumotga duch kelmaymiz. Bizningcha, nazariy jabha deganda Behbudiyning ma'rifat, ilm-fan va maorifning jamiyat hayotidagi, xalq va millat taqdiridagi, taraqqiyotidagi o'rni hamda ahamiyatini har tomonlama yoritib berganligini tushunmoq lozim. Behbudiyning bu masalaga doir qarashlari barcha asarlariga sochilib ketgan, to'g'rirog'i, ularning deyarlik hammasida ma'rifatparvarlikning nazariy jihatlari u yoki bu darajada qarab chiqiladi. H.Saidov o'rinni ifodalaganidek, «Behbudiy barcha fikrlarining tanachalarini, qonini ma'rifat bilan to'ldirdi».

Xuddi shu o'rinda D.Alimova jadidlarning nazariy qarashlaridagi ijtimoiy-g'oyaviy asoslarining ikki muhim xususiyatning biri «mustahkam irsiy ildiz», deganida hech yanglishmaganligini uqtirmoq kerak. Chunki, Behbudiy «ma'rifatlar va'z aytib» kalimasida faqat islomiy ta'limotdan o'chmas saboq berib o'tganlarni emas, Turkistonning «akdiy va faniy ilmlarg'a kitob tasnif qilgan musulmon ulamo va hukamolari»ning merosini ham nazarda tutadi. Aytish mumkinki, Sharqda shakllangan boy ma'naviyat va ma'rifat insoniyat tarixining turli davrlarida, turli mintaqalarda keskin burilishlarga sabab bo'lgan taraqqiyotga poydevor yaratgan. Azaldan bu zaminda tarixiy vaziyat qanday bo'lishidan qat'iy nazar nodonlik va xurofot qoralangan, ma'rifat va tafakkurga keng yo'l ochib berilgan.

Tarixiy vaziyatlarning qaltis nuqtalarida jamiyatni taraqqiyot sari intilishiga kamarbasta bo'lmasdan, to'sqinlik qiladigan har qanday fikr va o'y talab etmaydigan mehnatga mahkumlik nodonlikning ibtidosi, insoniylikning intihosidir. Chunki, hayot mo'jizasi, qadriyati, olam va odamlar o'rtasidagi munosabatlar, o'tmish va istiqbol oldidagi mas'uliyat degan gushunchalar bunday tabiatdagi odam uchun begonadir.

Jamiyat hayotida yuz beradigan har qanday keskinlashgan vaziyatning echimini siyosiy-huquqiy munosabatlar doirasida hal etish masalasi tarixan sinalgan usullardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Rizo Sh. Ma'rifatparvarlikdan ma'rifatchilikkacha. // «Tafakkur», 1995, 1-son.
2. Behbudiy M. Eski musulmon madrasalarida nimalar o'qitilar edi? // «Oyina», 1914.
3. Vamberi H. Ma'rifat yo'lidagi uyg'onish. // «Tafakkur», 2000, 2-son
4. Tursunov U, O'rinboev B. O'zbek adabiy tili tarixi. - T., «O'qituvchi», 1982, 115-bet.
5. Alimova D. Haqiqatning tutash manzili. // «Tafakkur», 2000, 2-son, 55-bet.
6. Turdiev Sh. Jadidizm masalasiga bag'ishlangan munozara. // «O'zbek tili va adabiyoti», 1988, 2-son, 74- bet.
7. Rizo Sh. Marifatparvarlikdan ma'rifatchilikkacha. // «Tafakkur», 1995, 1-son, 75-bet.
8. Эймонтова Р.Г. О дискуссии по просветительству. // «История СССР». 1988, № 6.
9. Saidov H. Marifat libosidagi ozodlik. -T., «Ma'rifat - Madadkor», 2000, 14-bet.
10. Azizzoda L. Behbudiy (o'ldirilganiga 7 yil to'lishi munosabati bilan). // «Maorif va o'qituvchi», 1926, 2-son; «Sharq yulduzi», 1990, 7-son, 156-bet.